

LANDŞAFT VƏ ONUN STRUKTURU

PLAN

- 1. «Landşaft» anlayışı**
- 2. Landşaftın öyrənilməsi cəhətləri**
- 3. Landşaft -tipoloji komplekslər**
- 4. Fasiya, uroçişə**

Landşaftşünaslığın əsas anlayışı olan «Landşaft» termini alman sözü olub «yerin görünüşü» mənasını verir. Landşaft-genetik bircinsli təbiət ərazi kompleksidir ki, relyefin nisbi eyniliyi ilə xarakterizə olunur. Yer səthində landşaftın müxtəlifliyini onun daxili quruluşunu və inkişafının qanunauyğunluqlarını öyrənin elm sahəsi ümumi landşaftşünaslıq adlanır. Coğrafi landşaftı 3 yerə bölürlər: ümumi, regional və tipoloji.

Landşaft -yer səthinin real mövcud hissələridir, bir-birindən keyfiyyətə fərqlənən sərbəst təbiət törəmələridir. Landşaftlar komponentlərdən və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdən ibarət olur. Konkret landşaftın formalaşdırılmasında iştirak edən geoloji quruluşu, relyef, iqlim, torpaq, su və digər komponentlər landaşftyaratma faktorları hesab edilir və müxtəlif tip sistemləri təmsil edirlər. Hər bir landşaftın özünün fərdi daxili strukturu və xarici görkəmi, yer səthində konkret yeri və sərhədləri, məkan və zaman daxilində inkişafı mövcuddur.

Müəyyən təbbi-ərazi komplekslər kimi landşaftı fərdi və tipoloji cəhətdən öyrənirlər. Tipoloji mənada landşaft-müəyyən xarakterli nisbi eynicinsli ərazi və ya məhəll başa düşülür. Məsələn səhra tipli landşaft və

onun alt tipləri (qumluq, gilli, daşlı və s). Landşaftı yayılma sərhədlərindən asılı olmayaraq onun quruluşuna və xassələrinə görə tipoloji mənada başa düşürlər, öyrənirlər və təsnifatlandırırlar.

Hər bir landşaft məkan və zaman kəsiyində dəyişən qurluşa (struktura) malikdir. Bu dəyişmələr dövrü, tsiklik və ritmik ola bilər. Dövrü dəyişiklərə iri çay məcralarının eyni bir zamanda su basması misal ola bilər. Tsiklik dəyişiklər landşaftın indentik vəziyyətində istənilən vaxtdan bir qayıtması ilə xarakterizə edilir. Məsələn, bitki qatının yenidən yaranması və ya dəyişməsi. Ritmik dəyişiklər əsasən komponentlərin keyfiyyətə şəkil dəyişmələridir (sel, uçqun, su ezoziyası, zəlzələ) ki, böyük ərazilərdə landşaftın görkəminin dəyişməsinə səbəb olur.

Landşaftlar əsasən özünütənzimləyən sistemlərdəndir və stabilliyə istiqamətləniblər. Buna landşaftda düz və əks əlaqələrin olması imkan yaradır.

Landşaft bir vəziyyətdən digərinə keçməsi vaxtı çoxsaylı faktorlardan və səbəblərdən asılıdır. Bunlara landşaft kompleksinin öz kütləsini və enerjisini saxlamaq xüsusiyyəti, müxtəlif təsirə davamlılıq dərəcəsi, baş verən proseslərin miqyası və s. aiddir.

Landşaft -tipoloji komplekslər stabilliyə (dinamikliyə) görə 3 yerə bölünür: dayanıqlı, nisbi dayanıqlı və suksession. Suksession şəkildəyişmələr əsasən antropogen təsirdən əmələ gəlir, landşaft öz daxili və xarici strukturunu tez dəyişir. Qeyd edək ki, torpaqlardan istifadə etməklə təsərrüfat funksiyalarından başqa, landşaft həm də həyat funksiyasını-insanın yaşadığı mühit rolunu oynayır.

Landşaftın morfoloji cəhətdən öyrənilməsi - onun daxili ərazi bölgüsünün qanunauyğunluqlarının, qarşılıqlı əlaqəsinin və morfoloji hissələrinin qarşılıqlı yerləşməsini təyin etməkdir. Landşaftın ən aşağı morfoloji vahidi fasiya adlanır.

Fasiya -elə təbiət-ərazi kompleksidir ki, orada səthi suxurların biologiyası, relyetin xarakteri və nəmlənməsi, mikroiklim, torpaq fərqləri və biosenoz eyni qalır. Fasiya əsasən relyefin və ya onun hissəsinin mikroformasında yerləşməklə özünün əsas xassəsini-kompleksliliyini saxlayır.

Fasiyaya bitki örtüyü tamamilə olmayan dərə yamacı, çay məcrasının az dərinlikli çökək yerləri, yuxarı bataqlaqların kiçik sahələri və s. misal ola bilər. İlkən təbii fasiyalarla törəmə (dəyişilmiş) antropogen fasiyaları fərqləndirmək lazımdır. (zəmi, meşə talası, meyvə bağı və s).

Fasiyaların miqdarı həddən artıq çox olduğu üçün onları təsnifatlandırır, yəni qruplara bölürlər.

İki və daha çox fasiyalar birləşərək nisbətən mürəkkəb təbiət-ərazi kompleksi-uroçışa əmələ gətirir. Buna misal olaraq düzənlik ərazilərdəki çay terraslarını, məcraları, moren təpəciklərini göstərmək olar. Dağlarda bunlara dağ silsiləsinin müxtəlif ekspozisiyalı yamac sahələri, dərin dərələrin dibləri, suayrıcı səthlər, gəzdəklər və s. misal ola bilər. Əsas (dominat) və tabeli uroçışalar olur.

Əsas uroçışa landşaftda geniş yayılıbdır və onun bütün morfoloji strukturunun əsasını təşkil edir. Tabeli tip isə az rast gəlinir və az sahələri əhatə edir, bununla yanaşı müəyyən landşafta xarakterik

cizgilər verirlər. Bunlar əsasən relyeftin mənfi formalarıdır (eroziya sahələri, karst əraziləri və s).

Təsərifatı çox mürəkkəbdir və onların zonal və vilayət xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Eyni bir landşafta müxtəlif tip uroçışa ola bilər. Uroçışanın öyrənilməsinin, təsnifatının və xəritəyə alınmasının ərazinin elmi əsaslandırılmış kənd təsərrüfatı təşkilinin hazırlanmasında böyük əhəmiyyəti vardır. Təbii landşaftın daxili müxtəlifliyini bilməklə aqrotexniki və təbiəti qoruma tədbirlərinin sisteminin işlənməsinə imkan yaradılır ki, bu da landşaftda gedən biofiziki və geokimyəvi prosesləri tənzimləməyə kömək edir, torpaq ehtiyatlarının təbi potensialını yüksək səviyyədə saxlayır. Fasiya və uroçışa ən aşağı təbiət -ərazi kompleksi olmaqla konkret torpaq sahəsinin təbii xassələrini hərtərəfli xarakterizə edir.

Zəruri ədəbiyyatlar:

1. Süleymanov M.Ə. Əliyeva İ.S. Landşaftşünaslığın əsasları Bakı, 1998
2. Museyibov M.A. Landşaftı Azərbaycanda Bakı 2000
3. Daşdıyev R.H. Landşaftın ekologiyası. Bakı 2003
4. İbrahimov T. O. Landşaft tədqiqatları və onların ekoloji problemləri. "Elm və təhsil" 2015, 384 səh.

Əlavə tövsiyyə olunan ədəbiyyatlar:

1. Süleymanov M.Ə. Azərbaycanın təbii və antropogen landşaftlarının coğrafi qanunauyğunluqları. Bakı 2005.
2. İbrahimov T.O. Azərbaycan qoruqlarının landşaftları. Bakı. "Elm və təhsil", 2017, 184 səh.

3. Ибрагимов Т.О. Ландшафтные исследования и экологические проблемы . Ваку. “Elm və təhsil”, 2018, 208 с.